3-MAVZU. TARIXIY KARTOGRAFIYA VA UNING ASOSIY YO‘NALISHLARI. TARIXIY KARTOGRAFIYANING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

Asosiy savollar:

1. Kartografiya haqida ilmiy tushuncha. Kartalarning mazmuniga ko‘ra bo‘linishi
2. Tarixiy kartografiya ilmiy fan sifatida. Tarixiy-kartografik usullarning tarix fanida qo‘llanilishi
3. Rossiya imperiyasi va sobiq SSSRda tarixiy kartografiya
4. Umumiy va alohida tarixiy kartalar

Mavzuga oid tayanch tushuncha va iboralar: Kartografiya, geografik karta, masshtab, kartografik proyeksiya, mavzuli kartalar, tarixiy kartografiya, tarixiy atlas, kartografik usullar, Rossiya imperiyasi kartografiyasi, sovet kartografiyasi, umumiy tarixiy kartalar, alohida tarixiy kartalar.

1- asosiy savolning bayoni:

Kartografiya geografiya fanlari tizimida muhim o‘rin egallaydigan ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib, Yer yuzasi, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy hodisalar, geografik obyektlar hamda ularning hududiy joylashuvini kartografik tasvirlar orqali o‘rganish, aks ettirish va tahlil qilish bilan shug‘ullanadi. Kartografiya atamasi yunoncha chartēs — xarita yoki qog‘oz varag‘i hamda graphein — yozmoq, tasvirlamoq so‘zlari bilan bog‘liq. Kartografiya geografik makon haqidagi ma’lumotlarni maxsus matematik asos, shartli belgilar va umumlashtirish usullari yordamida tasvirlash imkonini beradigan fan, texnologiya va amaliy faoliyat sohasi hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi geografik obyektlarning joylashuvi, o‘zaro munosabatlari, tarqalishi va hududiy xususiyatlarini tushunarli hamda ilmiy asoslangan shaklda ifodalashdan iboratdir. Kartografiya insoniyat jamiyatining tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan. Dastlabki kartografik tasvirlar kishilarning atrof-muhitni bilish, yashash hududlarini belgilash, suv manbalarini aniqlash, ovchilik va dehqonchilik faoliyatini tashkil etish ehtiyojlari asosida yuzaga kelgan. Qadimgi Mesopotamiya, Misr, Yunoniston va Rim sivilizatsiyalarida geografik bilimlarning rivojlanishi bilan bir qatorda xaritalar yaratish tajribasi ham takomillashgan. Qadimgi xaritalarda daryolar, tog‘lar, aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari va siyosiy hududlar aks ettirilgan. Keyingi davrlarda astronomiya, matematika, geodeziya va geografiya fanlarining rivojlanishi natijasida kartografiya ilmiy asosga ega bo‘lgan mustaqil yo‘nalish sifatida

shakllangan. Kartografiya tarixiga oid fundamental tadqiqotlarda xaritalar insoniyatning geografik bilimlarini ifodalovchi vosita bo‘lishi bilan birga, muayyan tarixiy davrning siyosiy, iqtisodiy va madaniy qarashlarini aks ettiruvchi manbalar sifatida ham o‘rganiladi[19]. Kartografiyaning asosiy tadqiqot obyekti geografik makon va unda joylashgan tabiiy hamda ijtimoiy obyektlar hisoblanadi. Uning predmetini esa geografik obyektlar va hodisalarning hududiy joylashuvi, o‘zaro bog‘liqligi, tarqalish qonuniyatlari hamda ularni kartografik tasvirlash usullari tashkil etadi. Kartografiya geografik makonni tasvirlash bilan cheklanmay, balki xaritalar yordamida yangi ilmiy ma’lumotlarni aniqlash, geografik jarayonlarni qiyoslash va hududiy o‘zgarishlarni tahlil qilish imkonini ham beradi. Shu sababli xarita faqat geografik ma’lumotlarni ko‘rsatuvchi tasvir emas, balki ilmiy tadqiqot va bilish vositasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Geografik karta Yer yuzasining yoki uning muayyan qismining matematik asosda, belgilangan masshtabda, kartografik proyeksiya va shartli belgilar yordamida tekislikda umumlashtirib tasvirlangan ko‘rinishidir. Geografik kartalarning asosiy xususiyati shundaki, ularda geografik obyektlar tanlab olinadi, muhim belgilar ajratib ko‘rsatiladi va tasvirlanayotgan hududning xususiyatlari muayyan ilmiy maqsadga muvofiq umumlashtiriladi. Xaritalar yordamida hududlarning geografik joylashuvi, tabiiy sharoiti, aholi taqsimoti, iqtisodiy faoliyati, siyosiy chegaralari va boshqa ko‘plab jarayonlarni o‘rganish mumkin. Kartografik tasvirlarning ilmiy asosini masshtab, kartografik proyeksiya, koordinatalar tizimi, shartli belgilar va kartografik generalizatsiya tashkil etadi. Masshtab xaritadagi masofa bilan yer yuzasidagi tegishli masofa o‘rtasidagi nisbatni ifodalaydi. Kartografik proyeksiya Yerning egri yuzasini tekislikda tasvirlashning matematik usuli hisoblanadi. Koordinatalar tizimi geografik obyektlarning joylashuvini aniqlashga xizmat qiladi. Shartli belgilar esa tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy obyektlarni grafik shaklda ifodalash imkonini beradi. Kartografik generalizatsiya xaritaning maqsadi, masshtabi va mazmuniga muvofiq geografik obyektlarni tanlash, soddalashtirish hamda umumlashtirish jarayonidir. Kartalarning ilmiy tasnifi ularning mazmuni, masshtabi, hududiy qamrovi, maqsadi va foydalanish xususiyatlariga asoslanadi. Kartalarni mazmuniga ko‘ra tasniflash kartografiya fanida alohida ahamiyatga ega. Chunki xaritaning mazmuni unda qanday geografik obyektlar, hodisalar va jarayonlar tasvirlanganligini belgilaydi. Mazmuniga ko‘ra geografik kartalar, odatda, ikkita asosiy guruhga — umumgeografik va mavzuli kartalarga ajratiladi. Umumgeografik kartalarda hududning asosiy geografik obyektlari majmuali tarzda tasvirlansa, mavzuli

[19] Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.

kartalarda muayyan tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy yoki tarixiy hodisa va jarayonlarning hududiy xususiyatlari aks ettiriladi.

Umumgeografik kartalar Yer yuzasidagi asosiy tabiiy va ijtimoiy-geografik obyektlarni birgalikda tasvirlaydigan kartalar hisoblanadi. Ularda relyef, daryolar, ko‘llar, dengizlar, aholi manzilgohlari, yo‘llar, ma’muriy chegaralar va boshqa geografik obyektlar ko‘rsatiladi. Ushbu kartalarning asosiy maqsadi hududning umumiy geografik qiyofasini aks ettirishdan iborat. Umumgeografik kartalar ilmiy tadqiqotlar, ta’lim, hududiy rejalashtirish, transport, harbiy ish va boshqa sohalarda keng qo‘llaniladi. Umumgeografik kartalar tarkibiga topografik kartalar, umumiy geografik ma’lumot beruvchi o‘rta masshtabli kartalar va mayda masshtabli geografik kartalar kiradi. Topografik kartalarda joyning tabiiy va inson tomonidan yaratilgan obyektlari nisbatan batafsil tasvirlanadi. Bunday kartalarda relyef shakllari, suv tarmoqlari, yo‘llar, binolar va boshqa obyektlarning joylashuvi ko‘rsatiladi. Mayda masshtabli umumgeografik kartalarda esa yirik hududlar, mamlakatlar, qit’alar yoki butun Yer yuzasining asosiy geografik xususiyatlari umumlashtirilgan holda ifodalanadi.

Mavzuli kartalar geografik obyektlar va hodisalarning muayyan turini, ularning hududiy tarqalishi, miqdoriy va sifat xususiyatlari hamda o‘zaro bog‘liqligini aks ettiruvchi kartalardir. Bunday kartalarda asosiy e’tibor muayyan mavzuga qaratiladi. Mavzuli kartalar geografik tadqiqotlar, iqtisodiy rejalashtirish, ekologik monitoring, demografik tahlil, tarixiy izlanishlar va boshqa ilmiy-amaliy faoliyat yo‘nalishlarida muhim ahamiyatga ega. Kartografiya nazariyasiga oid tadqiqotlarda mavzuli kartalar geografik ma’lumotlarni tahlil qilish va murakkab hududiy qonuniyatlarni tasvirlashning muhim vositalaridan biri sifatida baholanadi[20]. Mavzuli kartalar o‘z navbatida tabiiy-geografik va ijtimoiy-iqtisodiy kartalarga bo‘linadi. Tabiiy-geografik kartalarda Yer yuzasining tabiiy komponentlari, ularning hududiy tarqalishi va o‘zaro bog‘liqligi aks ettiriladi. Bunday kartalarga geologik, geomorfologik, iqlim, gidrologik, tuproq, o‘simliklar, hayvonot dunyosi va tabiiy landshaft kartalari kiradi. Masalan, iqlim kartalarida harorat, yog‘in miqdori, shamol yo‘nalishlari va boshqa meteorologik ko‘rsatkichlarning hududiy taqsimoti ifodalanadi. Geologik kartalarda esa tog‘ jinslarining tarkibi, yoshi va geologik tuzilishi tasvirlanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy kartalar jamiyat hayoti, aholi joylashuvi, xo‘jalik faoliyati va iqtisodiy jarayonlarning geografik xususiyatlarini aks ettiradi. Ushbu guruhga aholi, demografik, iqtisodiy, sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport, savdo, siyosiy va ma’muriy kartalar kiradi. Aholi kartalarida aholining soni, zichligi, milliy tarkibi, migratsiya jarayonlari va manzilgohlarning joylashuvi tasvirlanadi. Iqtisodiy

[20] Robinson A. H., Morrison J. L., Muehrcke P. C., Kimerling A. J., Guptill S. C. Elements of Cartography. — 6th ed. — New York: John Wiley & Sons, 1995. — 674 p.

kartalarda ishlab chiqarish tarmoqlari, sanoat markazlari, qishloq xo‘jaligi hududlari, transport tarmoqlari va iqtisodiy aloqalar ko‘rsatiladi. Bunday kartalar jamiyatning hududiy tashkil etilishi va iqtisodiy taraqqiyotini o‘rganishda muhim vosita hisoblanadi. Tarixiy kartalar mavzuli kartalarning muhim turlaridan biri hisoblanadi. Ularda muayyan tarixiy davrga oid siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, harbiy va madaniy jarayonlarning geografik joylashuvi aks ettiriladi. Tarixiy kartalar yordamida qadimgi davlatlarning hududiy chegaralari, harbiy yurishlar, aholi migratsiyasi, savdo yo‘llari, shaharlarning rivojlanishi va iqtisodiy markazlarning joylashuvini o‘rganish mumkin. Tarixiy kartalar tarixiy voqealarni makon va zamon birligida tasvirlashga xizmat qilishi bilan alohida ahamiyatga ega.

Tarixiy kartalar mazmuniga ko‘ra siyosiy-tarixiy, iqtisodiy-tarixiy, harbiy-tarixiy, etnografik-tarixiy va madaniy-tarixiy kartalarga ajratilishi mumkin. Siyosiy-tarixiy kartalarda davlatlarning hududiy chegaralari, siyosiy markazlari, ma’muriy birliklari va hududiy o‘zgarishlari tasvirlanadi. Iqtisodiy-tarixiy kartalarda qadimgi xo‘jalik markazlari, sug‘orish tizimlari, savdo yo‘llari, hunarmandchilik va ishlab chiqarish hududlari ko‘rsatiladi. Harbiy-tarixiy kartalarda janglar, harbiy yurishlar, qo‘shinlarning harakatlanish yo‘nalishlari va mudofaa inshootlarining joylashuvi aks ettiriladi. Etnografik-tarixiy kartalarda esa xalqlar va etnik guruhlarning tarixiy joylashuvi, migratsiyasi hamda hududiy tarqalishi tasvirlanadi. Tarixiy kartografiya tarix fanining tadqiqot usullarini boyitishga xizmat qiladi. Chunki tarixiy voqealarning geografik joylashuvini aniqlash, qadimgi hududiy chegaralarni tiklash va tarixiy manbalarda uchraydigan geografik obyektlarni xaritalashtirish orqali tarixiy jarayonlarni chuqurroq tahlil qilish mumkin. Masalan, Markaziy Osiyo tarixiga oid kartalarda qadimgi Xorazm, Baqtriya, Sug‘d, Choch va Farg‘ona hududlari, Buyuk ipak yo‘li tarmoqlari, sug‘orish tizimlari va qadimgi shaharlarning joylashuvi tasvirlanadi. Bunday kartalar tarixiy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlashda muhim ilmiy manba hisoblanadi.

Kartalarni mazmuniga ko‘ra tasniflashda kompleks va analitik kartalar ham alohida ahamiyatga ega. Analitik kartalar muayyan hodisa yoki jarayonning bitta xususiyatini tasvirlashga qaratiladi. Masalan, aholi zichligi, o‘rtacha yillik harorat yoki yog‘in miqdorini aks ettiruvchi kartalar analitik xarakterga ega. Kompleks kartalarda esa bir-biri bilan bog‘liq bir nechta geografik hodisa va ko‘rsatkichlar birgalikda tasvirlanadi. Masalan, muayyan hududning tabiiy resurslari, sanoat markazlari va transport tarmoqlarini birgalikda aks ettiruvchi karta kompleks mazmunga ega bo‘lishi mumkin. Sintetik kartalarda esa bir nechta ko‘rsatkichlarni tahlil qilish asosida hududlarning umumlashtirilgan tavsifi yoki rayonlashtirilishi ifodalanadi. Kartalarning mazmuni ularning maqsadi va foydalanish sohasiga bevosita bog‘liqdir. Ta’lim kartalari o‘quvchilarga geografik va tarixiy bilimlarni

tushunarli shaklda yetkazish uchun yaratiladi. Ilmiy kartalar geografik hodisalar va jarayonlarning qonuniyatlarini aniqlash, ularni tahlil qilish hamda ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi. Ma’lumotnoma kartalari esa geografik obyektlarning joylashuvi, nomi va boshqa muhim xususiyatlari haqida axborot beradi. Kartalarning ushbu turlari mazmuniy tasnif bilan bir qatorda ularning vazifasi bo‘yicha ajratilishini ham ko‘rsatadi.

Zamonaviy kartografiya taraqqiyotida raqamli texnologiyalar, geografik axborot tizimlari va masofadan zondlash usullarining ahamiyati ortib bormoqda. Geografik axborot tizimlari yordamida turli mazmundagi kartografik ma’lumotlarni birlashtirish, tahlil qilish, taqqoslash va yangilash imkoniyati mavjud. Raqamli kartalar tabiiy-geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy ma’lumotlarni alohida qatlamlarda tasvirlashga imkon beradi. Bu esa geografik obyektlar va hodisalarning o‘zaro bog‘liqligini chuqurroq o‘rganish uchun qulay sharoit yaratadi. Kartografiyaning ilmiy va amaliy ahamiyati uning turli fanlar bilan o‘zaro aloqasida ham namoyon bo‘ladi. Kartografiya geografiya, tarix, geologiya, arxeologiya, demografiya, iqtisodiyot, ekologiya va boshqa fanlarning tadqiqot natijalarini hududiy jihatdan ifodalash imkonini beradi. Ayniqsa, tarix fanida kartografik usullardan foydalanish tarixiy voqealarning geografik makon bilan bog‘liqligini aniqlash, qadimgi davlatlarning hududiy rivojlanishini o‘rganish va tarixiy manbalardagi geografik ma’lumotlarni qiyoslashda muhim ahamiyatga ega.

Xullas, kartografiya geografik makon va undagi tabiiy hamda ijtimoiy hodisalarni ilmiy asosda tasvirlash, o‘rganish va tahlil qilishga xizmat qiluvchi muhim fan hisoblanadi. Kartalarning mazmuniga ko‘ra umumgeografik va mavzuli turlarga ajratilishi geografik ma’lumotlarni tizimlashtirish hamda ulardan maqsadli foydalanish imkonini beradi. Umumgeografik kartalar hududning umumiy geografik xususiyatlarini aks ettirsa, mavzuli kartalar muayyan tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy yoki tarixiy jarayonlarning hududiy tarqalishini ifodalaydi. Tarixiy kartalar esa o‘tmishdagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Kartografiya fanining rivojlanishi geografik bilimlarni kengaytirish, tarixiy jarayonlarni chuqurroq anglash va ilmiy tadqiqotlarning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

2-asosiy savolning bayoni:

Tarixiy kartografiya tarix va geografiya fanlari tutashgan nuqtada shakllangan muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib, tarixiy voqea va jarayonlarning geografik makonda aks etishi, qadimgi xaritalarning yaratilish tarixi, ularning mazmuni hamda tarixiy hodisalarni kartografik usullar yordamida

o‘rganish masalalari bilan shug‘ullanadi. Tarixiy kartografiya o‘tmishdagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va demografik jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlash, ularni xaritalarda tasvirlash hamda tarixiy makonning o‘zgarishini ilmiy asosda tahlil qilishga xizmat qiladi. Ushbu ilmiy yo‘nalish tarixiy geografiya bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, tarixiy voqealarni faqat xronologik ketma-ketlikda emas, balki muayyan geografik hudud va makon doirasida ham tadqiq etish imkonini beradi. Tarixiy kartografiyaning fan sifatidagi ahamiyati shundaki, u tarixiy manbalarda uchraydigan geografik ma’lumotlarni tizimlashtirish, tarixiy hududlarni qayta tiklash va tarixiy jarayonlarning hududiy qonuniyatlarini aniqlash uchun maxsus tadqiqot usullarini ishlab chiqadi. Tarixiy kartografiyaning shakllanishi insoniyatning geografik makonni tasvirlashga bo‘lgan ehtiyojlari bilan bog‘liq. Qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida yaratilgan dastlabki xaritalar, yunon va rim olimlarining geografik tasavvurlari hamda o‘rta asrlar kartografik merosi tarixiy kartografiyaning dastlabki manbaviy asoslarini tashkil etadi. Biroq tarixiy kartografiyaning alohida ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlanishi keyingi davrlarda tarixiy manbalarni tanqidiy o‘rganish, qadimgi geografik nomlarni aniqlash va tarixiy hududlarni xaritalarda aks ettirish ehtiyojlari bilan bog‘liq holda jadallashgan. Ayniqsa, XVI asrda Yevropada Uyg‘onish davri ilmiy tafakkurining rivojlanishi, qadimgi yunon va rim mualliflari asarlariga qiziqishning kuchayishi hamda geografik bilimlarning kengayishi tarixiy kartografiyaning taraqqiyotiga muhim ta’sir ko‘rsatgan.

Tarixiy kartografiya rivojlanishida Abraham Orteliyning ilmiy faoliyati alohida ahamiyatga ega. Uning 1570-yilda nashr etilgan «Theatrum Orbis Terrarum» atlasi geografik xaritalarni yagona tizim asosida jamlashda muhim bosqich bo‘lgan. Orteliy tomonidan yaratilgan «Parergon» tarixiy xaritalar to‘plami esa qadimgi dunyo davlatlari, tarixiy viloyatlar va geografik obyektlarni kartografik jihatdan tasvirlashga qaratilgan. Ushbu asarlar tarixiy ma’lumotlarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganish va qadimgi hududlarni xaritalarda qayta tiklash an’analarining rivojlanishiga xizmat qilgan. Keyingi davrlarda tarixiy kartografiya tarix fanining yordamchi yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllanib, tarixiy voqealarni hududiy jihatdan tahlil qilishda muhim ilmiy vositaga aylangan. Tarixiy kartografiyaning tadqiqot obyekti tarixiy geografik makon, qadimgi va o‘rta asrlarga oid xaritalar, tarixiy hududlar, davlat chegaralari, aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari, harbiy yurishlar hamda turli davrlarda yuz bergan hududiy o‘zgarishlardan iborat. Uning predmetini esa tarixiy voqea va jarayonlarning geografik joylashuvi, ularning hududiy rivojlanish qonuniyatlari, tarixiy xaritalarning mazmuni va kartografik ma’lumotlarni tahlil qilish usullari tashkil etadi. Tarixiy kartografiya yordamida qadimgi davlatlarning hududiy chegaralarini aniqlash, tarixiy shaharlarning joylashuvini belgilash, migratsiya

yo‘nalishlarini o‘rganish va xo‘jalik faoliyatining geografik xususiyatlarini qayta tiklash mumkin.

Tarixiy kartografiyaning asosiy vazifalaridan biri tarixiy xaritalarni yaratish va ularni ilmiy jihatdan tahlil qilish hisoblanadi. Tarixiy xaritalar muayyan davrga oid geografik obyektlar, siyosiy chegaralar, iqtisodiy markazlar, aholi joylashuvi va tarixiy voqealarni aks ettiradi. Bunday xaritalarni yaratishda yozma manbalar, arxeologik tadqiqotlar, numizmatik materiallar, epigrafik yodgorliklar, qadimgi geografik tavsiflar va mavjud kartografik manbalardan foydalaniladi. Tarixiy xaritalarni tuzishda manbalarning yaratilgan davri, muallifi, geografik aniqligi va tarixiy ishonchliligi hisobga olinishi zarur. Chunki ayrim qadimgi xaritalarda geografik obyektlar taxminiy yoki ramziy shaklda tasvirlangan bo‘lishi mumkin.

Tarixiy kartografiyada manbashunoslik tahlili muhim o‘rin tutadi. Har qanday tarixiy xarita muayyan davrning geografik bilimlari, siyosiy qarashlari va ilmiy imkoniyatlarini aks ettiradi. Shu sababli qadimgi xaritalarni zamonaviy geografik tasvirlar bilan bevosita tenglashtirish ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Xaritaning yaratilish maqsadi, undagi geografik nomlar, shartli belgilar, tasvirlash usullari va hududiy ma’lumotlar tanqidiy o‘rganilishi lozim. Kartografiya tarixiga bag‘ishlangan fundamental tadqiqotlarda xaritalar geografik ma’lumotlarni ifodalovchi vosita bo‘lishi bilan bir qatorda tarixiy jamiyatlarning dunyoqarashi, siyosiy munosabatlari va madaniy tasavvurlarini aks ettiruvchi manbalar sifatida ham baholanadi[21]. Tarixiy-kartografik usullar tarix fanida voqea va jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlash uchun qo‘llaniladigan ilmiy metodlar majmuasidir. Ushbu usullar tarixiy ma’lumotlarni geografik makon bilan bog‘lash, ularni xaritalarda aks ettirish, turli davrlarga oid hududiy o‘zgarishlarni taqqoslash va tarixiy jarayonlarning makoniy qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Tarixiy-kartografik usullarning asosiy turlariga tarixiy xaritalarni qiyoslash, kartografik rekonstruksiya, tarixiy-geografik lokalizatsiya, kartografik tahlil, tarixiy toponimik tahlil va geografik axborot tizimlari asosidagi tadqiqotlar kiradi. Tarixiy xaritalarni qiyoslash usuli turli davrlarga oid kartografik materiallarni o‘zaro solishtirish orqali hududiy o‘zgarishlarni aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, bir davlatning turli tarixiy davrlardagi siyosiy chegaralarini qiyoslash orqali uning hududiy kengayishi yoki qisqarishi, ma’muriy tuzilishidagi o‘zgarishlar va siyosiy markazlarining ko‘chishi haqida xulosalar chiqarish mumkin. Ushbu usul davlatlar tarixi, siyosiy geografiya, harbiy tarix va tarixiy hududshunoslik tadqiqotlarida keng qo‘llaniladi. Bunda xaritalarning yaratilgan davri, masshtabi va ma’lumotlarining aniqligini hisobga olish muhimdir. Kartografik rekonstruksiya usuli o‘tmishda mavjud bo‘lgan geografik obyektlar, siyosiy hududlar, aholi

[21] Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.

manzilgohlari va xo‘jalik tizimlarini turli tarixiy manbalar asosida qayta tiklashga qaratilgan. Ushbu usul orqali qadimgi daryo o‘zanlari, sug‘orish tarmoqlari, savdo yo‘llari, shaharlar va davlat chegaralarining taxminiy joylashuvi aniqlanadi. Kartografik rekonstruksiya jarayonida yozma manbalar, arxeologik topilmalar, qadimgi xaritalar, tarixiy toponimlar va tabiiy-geografik ma’lumotlar o‘zaro qiyoslanadi. Ayniqsa, qadimgi va o‘rta asrlar tarixini o‘rganishda mazkur usul muhim ahamiyatga ega.

Tarixiy-geografik lokalizatsiya usuli tarixiy manbalarda qayd etilgan geografik obyektlarning zamonaviy xaritadagi joylashuvini aniqlashga xizmat qiladi. Qadimgi yozma manbalarda ko‘plab shaharlar, qishloqlar, daryolar, tog‘lar va viloyatlarning nomlari uchraydi. Biroq ularning ayrimlari vaqt o‘tishi bilan o‘zgargan yoki butunlay iste’moldan chiqqan. Shu sababli tarixiy kartografiyada qadimgi geografik nomlarni zamonaviy toponimlar bilan qiyoslash, arxeologik yodgorliklarning joylashuvini aniqlash va tarixiy manbalardagi masofalarni tahlil qilish orqali geografik obyektlarning o‘rnini belgilashga harakat qilinadi. Tarixiy toponimik tahlil ham tarixiy-kartografik tadqiqotlarning muhim usullaridan biridir. Toponimlar muayyan hududning tarixiy, etnik, til va madaniy xususiyatlarini aks ettiradi. Geografik nomlarning kelib chiqishi, tarixiy o‘zgarishi va turli manbalarda uchraydigan shakllarini o‘rganish orqali qadimgi aholi manzilgohlari, etnik guruhlar va siyosiy hududlarning joylashuvini aniqlash mumkin. Masalan, Markaziy Osiyo tarixiga oid manbalarda Sirdaryo Yaksart va Sayxun, Amudaryo esa Oks va Jayhun nomlari bilan tilga olingan. Ushbu nomlarni qiyosiy o‘rganish qadimgi geografik tasavvurlarni aniqlash va tarixiy xaritalarni yaratishda muhim ahamiyatga ega.

Tarix fanida tarixiy-kartografik usullardan foydalanish siyosiy tarixni o‘rganishda alohida o‘rin tutadi. Davlatlarning shakllanishi, hududiy kengayishi, siyosiy chegaralarining o‘zgarishi va ma’muriy boshqaruv tizimining rivojlanishi geografik makon bilan uzviy bog‘liqdir. Tarixiy xaritalar yordamida qadimgi davlatlar, xonliklar, imperiyalar va boshqa siyosiy tuzilmalarning hududiy rivojlanishini tahlil qilish mumkin. Masalan, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar va Temuriylar davlatlarining siyosiy-hududiy tarixini o‘rganishda tarixiy xaritalar muhim ilmiy vosita hisoblanadi. Biroq qadimgi va o‘rta asrlardagi siyosiy chegaralar har doim ham zamonaviy davlat chegaralari kabi qat’iy belgilangan bo‘lmaganligi sababli ularni xaritalashtirishda tarixiy manbalarning xususiyatlarini hisobga olish zarur. Tarixiy-kartografik usullar harbiy tarixni o‘rganishda ham keng qo‘llaniladi. Harbiy yurishlar, janglar, qo‘shinlarning harakatlanish yo‘nalishlari, mudofaa inshootlari va strategik hududlarning joylashuvi tarixiy xaritalar yordamida tahlil qilinadi. Harbiy-tarixiy xaritalar janglarning geografik sharoitini, tabiiy to‘siqlarni, yo‘l

tarmoqlarini va qo‘shinlarning harakatlanish imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Bu esa harbiy voqealarning sabab va oqibatlarini geografik omillar bilan bog‘liq holda tushuntirish imkonini yaratadi.

Iqtisodiy tarixni o‘rganishda tarixiy-kartografik usullar xo‘jalik faoliyatining hududiy rivojlanishini aniqlash uchun qo‘llaniladi. Qadimgi dehqonchilik vohalari, sug‘orish tizimlari, hunarmandchilik markazlari, konlar, savdo yo‘llari va bozorlarning joylashuvi tarixiy xaritalarda aks ettiriladi. Ayniqsa, Markaziy Osiyoda sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi, qadimgi irrigatsiya tizimlarining shakllanishi va yangi yerlarning o‘zlashtirilishini o‘rganishda kartografik rekonstruksiya usuli muhim ahamiyatga ega. Xorazm vohasining qadimgi sug‘orish tizimlariga oid tadqiqotlar arxeologik va tarixiy-geografik ma’lumotlarni birgalikda o‘rganishning ilmiy imkoniyatlarini ko‘rsatadi[22]. Tarixiy-kartografik usullar aholi tarixiy geografiyasi va etnik tarixni o‘rganishda ham muhim vosita hisoblanadi. Xalqlar va qabilalarning tarixiy joylashuvi, migratsiya yo‘nalishlari, aholi manzilgohlarining shakllanishi va etnik hududlarning o‘zgarishi kartografik ma’lumotlar yordamida tahlil qilinadi. Bunday tadqiqotlarda arxeologik madaniyatlarning tarqalish hududlari, yozma manbalardagi etnonimlar, tarixiy toponimlar va demografik ma’lumotlar o‘zaro qiyoslanadi. Shu orqali tarixiy davrlardagi aholi harakatlari va etnik jarayonlarning geografik xususiyatlari aniqlanadi.

Shaharlar tarixini o‘rganishda ham tarixiy kartografiyaning ahamiyati katta. Qadimgi shaharlarning joylashuvi, ularning hududiy kengayishi, mudofaa tizimlari, savdo markazlari va shahar atrofidagi qishloq manzilgohlarini xaritalashtirish orqali urbanizatsiya jarayonlarining tarixiy xususiyatlarini aniqlash mumkin. Masalan, Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Termiz va boshqa tarixiy shaharlarning rivojlanishini o‘rganishda qadimgi xaritalar, arxeologik rejalar va zamonaviy geografik ma’lumotlardan foydalaniladi. Bunday tadqiqotlar shaharlarning tabiiy-geografik sharoit bilan bog‘liqligini aniqlashga yordam beradi.

Zamonaviy tarixiy kartografiyada geografik axborot tizimlari (GIS), masofadan zondlash, sun’iy yo‘ldosh tasvirlari va raqamli kartografiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda. Geografik axborot tizimlari turli davrlarga oid tarixiy ma’lumotlarni alohida qatlamlarda joylashtirish, ularni qiyoslash va fazoviy tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, qadimgi aholi manzilgohlari, tarixiy sug‘orish tarmoqlari, savdo yo‘llari va siyosiy chegaralarni yagona raqamli xaritada aks ettirish orqali ularning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash mumkin. Biroq raqamli texnologiyalar tarixiy manbalarni tanqidiy tahlil qilish

[22] Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. — Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.

zaruratini bartaraf etmaydi. Aksincha, tarixiy ma’lumotlarning ishonchliligi, aniqligi va xronologik mansubligini tekshirish yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Tarixiy kartografiyaning ilmiy ahamiyati uning fanlararo xususiyatida ham namoyon bo‘ladi. Ushbu yo‘nalish tarix, geografiya, arxeologiya, etnologiya, demografiya, geodeziya, toponimika va axborot texnologiyalari bilan o‘zaro bog‘liq holda rivojlanadi. Tarixiy-kartografik tadqiqotlar turli fanlarga oid ma’lumotlarni birlashtirish orqali tarixiy jarayonlarni kompleks o‘rganish imkonini yaratadi. Bu esa tarixiy voqealarning hududiy xususiyatlarini aniqlash, tarixiy manbalardagi geografik ma’lumotlarni tekshirish va ilmiy xulosalarning asoslanganligini oshirishga xizmat qiladi. Tarixiy kartografiya ta’lim jarayonida ham muhim ahamiyatga ega. Tarixiy xaritalar yordamida talabalar qadimgi davlatlarning joylashuvi, siyosiy chegaralarning o‘zgarishi, harbiy yurishlar, savdo yo‘llari va migratsiya jarayonlarini geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganadilar. Bu esa tarixiy voqealarni faqat sanalar va faktlar asosida emas, balki ularning hududiy xususiyatlarini hisobga olgan holda tushunish imkonini beradi. Tarixiy xaritalardan foydalanish talabalarning tarixiy tafakkuri, geografik tasavvuri va mustaqil tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Demak, tarixiy kartografiya tarixiy voqea va jarayonlarni geografik makon bilan bog‘liq holda o‘rganishga xizmat qiluvchi muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Uning asosiy vazifalari tarixiy xaritalarni yaratish, qadimgi kartografik manbalarni tanqidiy tahlil qilish, tarixiy hududlarni qayta tiklash, geografik obyektlarning joylashuvini aniqlash va turli davrlardagi hududiy o‘zgarishlarni qiyosiy o‘rganishdan iboratdir. Tarixiy-kartografik usullar siyosiy, iqtisodiy, harbiy, etnik va madaniy tarixni tadqiq etishda keng qo‘llanilib, tarixiy jarayonlarning makoniy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan tarixiy kartografiya tarix fanining tadqiqot imkoniyatlarini kengaytirish va tarixiy bilimlarning ilmiy asoslanganligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

3- asosiy savolning bayoni:

Rossiya imperiyasi va sobiq Sovet Sotsialistik Respublikalari Ittifoqi (SSSR) davrida tarixiy kartografiyaning shakllanishi va rivojlanishi geografiya, tarix, geodeziya, topografiya hamda harbiy fanlar taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Mazkur davrlarda kartografiya davlat hududlarini o‘rganish, ma’muriy boshqaruvni tashkil etish, harbiy yurishlarni rejalashtirish, iqtisodiy resurslarni hisobga olish va tarixiy jarayonlarni geografik makon bilan bog‘liq holda tasvirlashning muhim vositasiga aylangan. Rossiya imperiyasida kartografik tadqiqotlar dastlab davlatning hududiy kengayishi, harbiy-strategik ehtiyojlar va yangi yerlarni o‘zlashtirish bilan bog‘liq holda rivojlangan bo‘lsa, sovet davrida

tarixiy kartografiya ilmiy muassasalar, oliy ta’lim tizimi va markazlashgan nashriyotlar faoliyati asosida yanada tizimli tus olgan. Ushbu davrlarda yaratilgan geografik va tarixiy xaritalar bugungi kunda ham tarixiy geografiya, siyosiy tarix, iqtisodiy tarix va hududshunoslik tadqiqotlari uchun muhim manbalar hisoblanadi. Rossiyada kartografik bilimlarning rivojlanishi XVI–XVII asrlarda davlat hududlarining kengayishi, Sibir va boshqa mintaqalarning o‘rganilishi hamda geografik ma’lumotlarni to‘plash ehtiyojlari bilan bog‘liq bo‘lgan. Bu davrda turli hududlarning tavsiflari, yo‘l ko‘rsatkichlari va chizma xaritalari yaratilgan. Rossiya kartografiyasining dastlabki yodgorliklaridan biri «Bolshoy chertyoj» deb ataluvchi umumiy xarita an’anasi bilan bog‘liqdir. Uning asl nusxasi saqlanmagan bo‘lsa-da, «Kniga Bolshomu chertyoju» nomi bilan ma’lum bo‘lgan geografik tavsiflar to‘plami XVII asr Rossiyasining geografik bilimlari haqida muhim ma’lumot beradi. Ushbu manbada daryolar, shaharlar, yo‘llar, masofalar va hududiy chegaralar haqida ma’lumotlar keltirilgan. Mazkur materiallar keyingi kartografik tadqiqotlar uchun muhim asos vazifasini bajargan.

XVIII asr boshlarida Pyotr I tomonidan amalga oshirilgan davlat islohotlari Rossiyada kartografiya va geodeziya fanlarining rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Davlat boshqaruvini takomillashtirish, harbiy flotni rivojlantirish, yangi hududlarni o‘rganish va iqtisodiy resurslarni hisobga olish maqsadida geografik ekspeditsiyalar tashkil etilgan. Bu davrda astronomik kuzatishlar, geodezik o‘lchashlar va topografik tasvirlash usullaridan keng foydalanila boshlangan. Kartografik faoliyatning rivojlanishi Rossiya hududlarini yanada aniqroq o‘rganish va davlat miqyosida geografik ma’lumotlarni tizimlashtirish imkonini yaratgan. Rossiya kartografiyasining rivojlanishida Ivan Kirilov (1689–1737) muhim o‘rin egallagan. U Rossiya hududlarini xaritalashtirish, geografik ma’lumotlarni yig‘ish va atlas yaratish ishlariga katta hissa qo‘shgan. Uning «Atlas Vserossiyskoy imperii» nomi bilan bog‘liq kartografik faoliyati XVIII asr Rossiya geografik tadqiqotlarining muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Kirilov tomonidan amalga oshirilgan ishlar geografik ma’lumotlarni yagona tizimga keltirish, ma’muriy hududlarni xaritalashtirish va davlatning geografik tasavvurini kengaytirishga xizmat qilgan.

XVIII asrda Rossiya kartografiyasining ilmiy asosda rivojlanishida Vasiliy Tatishchev va Mixail Lomonosov kabi olimlarning faoliyati ham muhim ahamiyat kasb etgan. Tatishchev Rossiya geografiyasi va tarixini o‘rganishda geografik ma’lumotlardan foydalanishga e’tibor qaratgan. Lomonosov esa geografik tadqiqotlarni ilmiy asosda tashkil etish, tabiiy resurslarni o‘rganish va kartografik ma’lumotlarni takomillashtirish masalalariga ahamiyat bergan. Rossiya Fanlar akademiyasi faoliyati doirasida geografik xaritalar yaratish, ekspeditsiyalar tashkil etish va geografik ma’lumotlarni nashr etish ishlari kengaygan. 1745-yilda Rossiya

Fanlar akademiyasi tomonidan nashr etilgan «Atlas Rossiyskoy» Rossiya kartografiyasi tarixidagi muhim ilmiy yutuqlardan biri hisoblanadi. Mazkur atlas imperiya hududlarining geografik tasvirlarini tizimlashtirish va davlatning hududiy tuzilishi haqida umumiy tasavvur hosil qilish imkonini bergan. Atlasning yaratilishi Rossiyada geografik xaritalarni ilmiy asosda tayyorlash, ularni yagona kartografik tizimga keltirish va geografik ma’lumotlardan davlat boshqaruvida foydalanish jarayonlarini rivojlantirgan. XVIII asr kartografik merosi keyingi davrlarda tarixiy xaritalarni yaratish va hududiy o‘zgarishlarni o‘rganish uchun muhim manbaviy asos bo‘lib xizmat qilgan.

XIX asrda Rossiya imperiyasida kartografik tadqiqotlar yangi bosqichga ko‘tarilgan. Imperiya hududining kengayishi, yangi viloyatlar va guberniyalarning tashkil etilishi, harbiy yurishlar hamda iqtisodiy resurslarni o‘rganish ehtiyoji topografik va geografik xaritalarning ko‘payishiga sabab bo‘lgan. Bu davrda harbiy-topografik xizmatlar faoliyati kuchayib, davlat hududlarining batafsil xaritalarini yaratish ishlari amalga oshirilgan. Rossiya imperiyasi kartografiyasining rivojlanishida Harbiy-topografik depo va keyinchalik Harbiy-topografik korpus faoliyati muhim o‘rin tutgan.

XIX asr Rossiya kartografiyasi tarixida Fridrix Shubert (1789–1865) faoliyati alohida ahamiyatga ega. Uning rahbarligida Rossiya imperiyasining turli hududlarini topografik o‘rganish, geodezik o‘lchashlar o‘tkazish va batafsil xaritalar yaratish ishlari amalga oshirilgan. Shubert nomi bilan bog‘liq kartografik materiallar imperiya hududlarining tabiiy-geografik xususiyatlari, aholi manzilgohlari, yo‘l tarmoqlari va ma’muriy chegaralarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu xaritalar bugungi tarixiy geografik tadqiqotlarda XIX asrdagi hududiy holatni aniqlash va zamonaviy geografik ma’lumotlar bilan qiyoslash uchun foydalaniladi. Rossiya imperiyasida tarixiy kartografiyaning rivojlanishi tarix fanining ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishi bilan ham bog‘liq bo‘lgan. XVIII–XIX asrlarda tarixchilar qadimgi davlatlar, siyosiy hududlar, harbiy yurishlar va tarixiy geografik obyektlarning joylashuvini aniqlashda xaritalardan foydalanishga alohida e’tibor qaratganlar. Tarixiy atlaslar yaratish, qadimgi davlatlarning chegaralarini xaritalashtirish va tarixiy voqealarni geografik makon bilan bog‘liq holda tasvirlash ishlari kengaygan. Bu jarayon tarixiy geografiya va tarixiy kartografiyaning o‘zaro bog‘liq ilmiy yo‘nalishlar sifatida rivojlanishiga xizmat qilgan.

XIX asrda Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoga bo‘lgan siyosiy va harbiy qiziqishi mintaqani kartografik o‘rganish ishlarining kengayishiga sabab bo‘lgan. Rossiya harbiy ekspeditsiyalari, geografik jamiyatlar va ilmiy tadqiqotchilar tomonidan Turkiston, Xiva xonligi, Buxoro amirligi, Qo‘qon xonligi hamda ularga tutash hududlar haqida geografik ma’lumotlar to‘plangan. Ushbu

tadqiqotlarda daryolar, tog‘lar, cho‘llar, savdo yo‘llari, shaharlar va aholi manzilgohlarining joylashuviga alohida e’tibor qaratilgan. Kartografik ma’lumotlar harbiy yurishlarni rejalashtirish, yangi bosib olingan hududlarni boshqarish va iqtisodiy resurslarni aniqlash maqsadlarida ham foydalanilgan. Rossiya imperiyasi davrida Turkiston o‘lkasining xaritalashtirilishi mahalliy tarixiy geografiyani o‘rganish uchun muhim manbalar shakllanishiga olib kelgan. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston general-gubernatorligining tashkil etilishi bilan ma’muriy-hududiy xaritalar, topografik tasvirlar va statistik materiallar yaratish ishlari kengaygan. Bunday xaritalarda viloyatlar, uyezdlar, shaharlar, qishloqlar, yo‘l tarmoqlari va tabiiy-geografik obyektlar aks ettirilgan. Ushbu materiallar bugungi kunda Markaziy Osiyoning XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi siyosiy, iqtisodiy va demografik tarixini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Rossiya imperiyasi davrida yaratilgan kartografik materiallarni tarixiy manba sifatida o‘rganishda ularning siyosiy va ma’muriy maqsadlarini hisobga olish zarur. Chunki ko‘plab xaritalar harbiy yurishlar, hududiy nazorat, soliq tizimi va iqtisodiy resurslarni boshqarish ehtiyojlari asosida yaratilgan. Shu sababli ularda ayrim hududlar batafsil tasvirlangan bo‘lsa, boshqa joylar haqida ma’lumotlar cheklangan bo‘lishi mumkin. Kartografik manbalarni tanqidiy tahlil qilish, ularni yozma hujjatlar va arxeologik ma’lumotlar bilan qiyoslash tarixiy geografik tadqiqotlarning ilmiy asoslanganligini oshiradi.

1917-yilgi siyosiy o‘zgarishlardan keyin Rossiyada kartografiya va tarixiy geografiya sohalari yangi ijtimoiy-siyosiy sharoitda rivojlana boshlagan. 1922-yilda SSSR tashkil etilishi bilan kartografik faoliyat markazlashgan davlat tizimi doirasida olib borilgan. Sovet davrida geografik xaritalar yaratish, davlat hududlarini o‘rganish, iqtisodiy rejalashtirish va tarixiy jarayonlarni kartografik tasvirlash ishlari ilmiy muassasalar hamda maxsus kartografik tashkilotlar faoliyati bilan bog‘liq holda rivojlangan. Bu davrda kartografiya nafaqat geografik tadqiqotlar, balki tarix, iqtisodiyot, demografiya, harbiy ish va ta’lim tizimida ham keng qo‘llanilgan.

SSSRda tarixiy kartografiyaning rivojlanishida Fanlar akademiyasi tizimidagi ilmiy institutlar, universitetlar, arxivlar va kartografik nashriyotlar muhim o‘rin tutgan. Tarixiy xaritalar yaratish ishlari tarixiy geografiya, arxeologiya, etnografiya va iqtisodiy tarixga oid tadqiqotlar bilan uzviy bog‘liq holda olib borilgan. Sovet tarixshunosligida tarixiy voqealarni hududiy jihatdan tasvirlash, davlatlarning siyosiy chegaralarini ko‘rsatish, iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini xaritalashtirish va aholi joylashuvini o‘rganishga katta e’tibor qaratilgan. Sovet tarixiy kartografiyasining muhim xususiyatlaridan biri tarixiy atlaslarning tizimli ravishda yaratilishi hisoblanadi. Bunday atlaslarda qadimgi dunyo, o‘rta asrlar, yangi davr va eng yangi tarixga oid siyosiy, iqtisodiy va harbiy

jarayonlar aks ettirilgan. Tarixiy atlaslar umumta’lim maktablari, oliy ta’lim muassasalari va ilmiy tadqiqotlar uchun mo‘ljallangan. Ularning mazmunida davlatlarning hududiy rivojlanishi, harbiy yurishlar, iqtisodiy markazlar, savdo yo‘llari, xalq harakatlari va siyosiy voqealar kartografik shaklda ifodalangan.

Sovet davrida tarixiy kartografiya marksistik tarixshunoslik metodologiyasi ta’sirida rivojlangan. Tarixiy xaritalarda ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalar, ishlab chiqarish munosabatlari, sinfiy kurash, inqilobiy harakatlar va iqtisodiy rivojlanish jarayonlariga alohida e’tibor qaratilgan. Bunday yondashuv tarixiy jarayonlarning iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarini xaritalashtirish imkoniyatlarini kengaytirgan bo‘lsa-da, ayrim mavzularda siyosiy-mafkuraviy cheklovlarning yuzaga kelishiga ham sabab bo‘lgan. Shu bois sovet davri tarixiy xaritalarini o‘rganishda ularning ilmiy mazmuni bilan bir qatorda yaratilgan davrning mafkuraviy sharoitlarini ham hisobga olish zarur. Sovet tarixiy kartografiyasining yirik ilmiy-nashriy loyihalaridan biri «Atlas istorii geograficheskix otkritiy i issledovaniy» kabi geografik kashfiyotlar va tadqiqotlar tarixiga bag‘ishlangan kartografik nashrlar bilan bog‘liqdir. Shuningdek, SSSR hududining tabiiy, iqtisodiy va tarixiy rivojlanishini aks ettiruvchi ko‘plab atlaslar yaratilgan. Ular geografik bilimlarni tizimlashtirish, tarixiy voqealarni makon bilan bog‘liq holda tushuntirish va ilmiy ma’lumotlarni umumlashtirishga xizmat qilgan.

Sovet davrida yaratilgan «Atlas istorii SSSR» tarixiy kartografiya taraqqiyotida muhim o‘rin egallagan nashrlardan biridir. Mazkur atlasning turli nashrlarida Rossiya va SSSR hududlarining qadimgi davrdan boshlab tarixiy rivojlanishi, siyosiy chegaralarning o‘zgarishi, iqtisodiy jarayonlar, harbiy voqealar va boshqa tarixiy hodisalar kartografik shaklda yoritilgan. Tarixiy atlaslarning yaratilishi tarixiy ma’lumotlarni geografik jihatdan tizimlashtirish va o‘quv jarayonida ulardan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytirgan[23]. SSSRda tarixiy kartografiyaning rivojlanishi Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Sovet davrida O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston hududlarining tabiiy-geografik, iqtisodiy va tarixiy xaritalari yaratilgan. Ushbu xaritalarda qadimgi davlatlar, arxeologik yodgorliklar, sug‘orish tizimlari, aholi manzilgohlari, iqtisodiy markazlar va ma’muriy-hududiy birliklar aks ettirilgan. Ayniqsa, arxeologik ekspeditsiyalar natijasida to‘plangan ma’lumotlar tarixiy kartografiyaning ilmiy asoslarini boyitgan.

Markaziy Osiyoda tarixiy kartografik tadqiqotlarning rivojlanishida Sergey Tolstov, Yahyo G‘ulomov, Aleksandr Bernshtam va boshqa olimlarning arxeologik hamda tarixiy-geografik izlanishlari muhim ahamiyat kasb etgan. Xususan, S.P. Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologiya-etnografiya

[23] Атлас истории СССР. — Москва: Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, 1960-yillar nashrlari.

ekspeditsiyasi faoliyati davomida qadimgi Xorazmning aholi manzilgohlari, sug‘orish tizimlari, qal’alari va tarixiy hududlariga oid ko‘plab ma’lumotlar to‘plangan. Ushbu tadqiqotlar natijasida qadimgi Xorazmning tarixiy geografiyasini qayta tiklash imkoniyatlari kengaygan.

Yahyo G‘ulomovning Xorazm sug‘orish tizimlari tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlari ham tarixiy kartografiya uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega. Olim qadimgi sug‘orish tarmoqlari, dehqonchilik hududlari va aholi manzilgohlarining tarixiy rivojlanishini arxeologik hamda geografik ma’lumotlar asosida o‘rgangan. Uning tadqiqotlari qadimgi Xorazm vohasining tabiiy-geografik sharoiti va xo‘jalik taraqqiyoti o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashga xizmat qilgan. Bunday ilmiy izlanishlar tarixiy-kartografik rekonstruksiya usullarining Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishdagi ahamiyatini ko‘rsatadi[24]. Sovet davrida O‘zbekiston hududining tarixiy kartografiyasini rivojlantirishda qadimgi va o‘rta asr shaharlarini o‘rganish, arxeologik yodgorliklarni xaritalashtirish va tarixiy toponimlarni aniqlash ishlari ham muhim o‘rin tutgan. Samarqand, Buxoro, Xorazm, Toshkent, Farg‘ona vodiysi va boshqa tarixiy hududlarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida qadimgi shaharlar, qishloqlar, qal’alar, sug‘orish inshootlari va savdo yo‘llarining joylashuvi haqida yangi ma’lumotlar olingan. Ushbu ma’lumotlar tarixiy xaritalar yaratish va tarixiy geografik tadqiqotlarni rivojlantirish uchun muhim manbaviy asos bo‘lib xizmat qilgan.

Sovet tarixiy kartografiyasining rivojlanishida ilmiy metodlarning takomillashuvi ham muhim ahamiyat kasb etgan. Tarixiy xaritalarni yaratishda yozma manbalar, arxeologik ma’lumotlar, statistik hujjatlar, eski geografik xaritalar va topografik tasvirlardan foydalanilgan. Qiyosiy kartografik tahlil, tarixiy-geografik lokalizatsiya, toponimik tadqiqot va hududiy rekonstruksiya usullari keng qo‘llanilgan. Ushbu usullar tarixiy voqealarning geografik joylashuvini aniqlash, turli davrlardagi hududiy o‘zgarishlarni taqqoslash va tarixiy jarayonlarning makoniy xususiyatlarini o‘rganish imkonini bergan. Rossiya imperiyasi va sovet davri kartografik merosini qiyosiy o‘rganish ularning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Rossiya imperiyasi davrida kartografik faoliyat ko‘proq harbiy-strategik, ma’muriy va iqtisodiy ehtiyojlar bilan bog‘liq bo‘lgan. Bu davrda yangi hududlarni o‘rganish, davlat chegaralarini aniqlash va geografik ma’lumotlarni to‘plash asosiy yo‘nalishlardan hisoblangan. Sovet davrida esa kartografik faoliyat markazlashgan ilmiy va davlat tizimi asosida rivojlanib, tarixiy atlaslar yaratish, iqtisodiy jarayonlarni xaritalashtirish va ta’lim tizimini kartografik materiallar bilan ta’minlash ishlari kengaygan. Biroq har ikki davrda ham kartografik tadqiqotlar davlat siyosati va mafkuraviy qarashlardan

[24] Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. — Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.

butunlay mustaqil bo‘lmagan. Rossiya imperiyasi davrida xaritalar hududiy ekspansiya va mustamlakachilik boshqaruvining muhim vositalaridan biri sifatida foydalanilgan bo‘lsa, sovet davrida ayrim tarixiy xaritalarning mazmuni hukmron mafkuraviy yondashuvlar asosida shakllantirilgan. Shu sababli ushbu davrlarda yaratilgan kartografik materiallarni zamonaviy tarixiy tadqiqotlarda qo‘llashda ularning yaratilish maqsadi, manbaviy asoslari va siyosiy sharoitlarini tanqidiy tahlil qilish zarur.

Rossiya imperiyasi va SSSR davrida yaratilgan tarixiy xaritalar bugungi kunda ham muhim ilmiy ahamiyatga ega. Ular yordamida davlatlarning tarixiy chegaralari, ma’muriy-hududiy o‘zgarishlar, qadimgi aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari, sug‘orish tizimlari va iqtisodiy markazlarning joylashuvini o‘rganish mumkin. Ayniqsa, zamonaviy geografik axborot tizimlari yordamida eski xaritalarni raqamlashtirish, ularni zamonaviy geografik ma’lumotlar bilan qiyoslash va tarixiy hududlarni qayta tiklash imkoniyatlari kengaymoqda. Bu esa Rossiya imperiyasi va sovet davri kartografik merosidan tarixiy geografiya tadqiqotlarida yanada samarali foydalanish imkonini yaratadi.

Xulosa qilish mumkinki, Rossiya imperiyasi va sobiq SSSRda tarixiy kartografiyaning rivojlanishi geografik bilimlarning to‘planishi, davlat boshqaruvi, harbiy faoliyat, ilmiy tadqiqotlar va ta’lim tizimi taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Rossiya imperiyasi davrida geografik xaritalar yaratish, yangi hududlarni o‘rganish va ma’muriy-hududiy ma’lumotlarni tizimlashtirish ishlari rivojlangan bo‘lsa, sovet davrida tarixiy kartografiya ilmiy muassasalar va maxsus nashriyotlar faoliyati asosida keng ko‘lamli taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilgan. Har ikki davrda yaratilgan kartografik materiallar tarixiy geografiya, siyosiy tarix, iqtisodiy tarix va arxeologik tadqiqotlar uchun muhim manbalar hisoblanadi. Ushbu merosni tanqidiy va qiyosiy asosda o‘rganish tarixiy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aniqlash, qadimgi geografik makonni qayta tiklash va tarixiy bilimlarni yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

4- asosiy savolning bayoni:

Tarixiy kartografiya tarixiy voqea va jarayonlarning geografik makonda yuz berishi, rivojlanishi hamda o‘zgarishini kartografik vositalar yordamida o‘rganadigan muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Tarixiy kartalar esa muayyan tarixiy davrda mavjud bo‘lgan davlatlar, siyosiy chegaralar, aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari, harbiy yurishlar, iqtisodiy markazlar va madaniy jarayonlarning hududiy xususiyatlarini aks ettiruvchi kartografik tasvirlardir. Ular tarixiy ma’lumotlarni geografik makon bilan bog‘lash, tarixiy hodisalarning hududiy tarqalishini aniqlash va turli davrlarda yuz bergan o‘zgarishlarni qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Tarixiy kartalar mazmuni, hududiy qamrovi, xronologik

doirasi va tadqiqot maqsadiga koʻra turli guruhlarga ajratiladi. Shular orasida umumiy va alohida tarixiy kartalar tarixiy jarayonlarni oʻrganish hamda ta’lim jarayonida foydalanish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyatga ega.

Umumiy tarixiy kartalar muayyan tarixiy davr yoki hududga oid asosiy siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni umumlashtirilgan holda aks ettiruvchi kartalardir. Bunday kartalarda tarixiy voqealarning barcha tafsilotlari emas, balki ularning eng muhim hududiy xususiyatlari tasvirlanadi. Umumiy tarixiy kartalarning asosiy vazifasi muayyan davrning tarixiy-geografik manzarasini yaxlit shaklda koʻrsatishdan iborat. Ular yordamida davlatlarning joylashuvi, siyosiy chegaralari, yirik shaharlar, asosiy savdo yoʻllari, harbiy yurishlar va iqtisodiy markazlar haqida umumiy tasavvur hosil qilish mumkin. Umumiy tarixiy kartalar keng hududlarni va uzoq tarixiy davrlarni qamrab olishi mumkin. Masalan, «Qadimgi Sharq davlatlari», «Oʻrta asrlarda Yevropa», «VII–VIII asrlarda Markaziy Osiyo», «Amir Temur davlati» yoki «XIX asrda Turkiston» kabi kartalar muayyan davrning umumiy siyosiy va tarixiy-geografik holatini koʻrsatishga xizmat qiladi. Bunday kartalarda davlat chegaralari, yirik siyosiy markazlar, muhim shaharlar, asosiy transport va savdo yoʻllari hamda tarixiy ahamiyatga ega boʻlgan hududlar tasvirlanadi. Umumiy tarixiy kartalar tarixiy jarayonlarni yaxlit tasavvur qilish, davlatlar oʻrtasidagi hududiy munosabatlarni oʻrganish va muayyan davrning geografik xususiyatlarini aniqlashda muhim ilmiy vosita hisoblanadi.

Umumiy tarixiy kartalarning muhim xususiyatlaridan biri kartografik umumlashtirishning yuqori darajada boʻlishidir. Chunki bunday kartalarda katta hudud yoki keng tarixiy davr tasvirlanganligi sababli barcha geografik obyektlarni batafsil koʻrsatish imkoniyati mavjud emas. Shu bois xarita tuzishda eng muhim tarixiy obyektlar tanlab olinadi, ikkinchi darajali ma’lumotlar qisqartiriladi va tarixiy jarayonlarning asosiy yoʻnalishlari aks ettiriladi. Kartografik generalizatsiya deb ataladigan ushbu jarayon xaritaning mazmunini tushunarli va ilmiy jihatdan izchil ifodalashga xizmat qiladi. Kartografiya nazariyasida xaritaning masshtabi, maqsadi va mazmuniga muvofiq ma’lumotlarni tanlash hamda umumlashtirish kartografik tasvirning asosiy tamoyillaridan biri sifatida qaraladi[25]. Umumiy tarixiy kartalar tarixiy davrlarning siyosiy-hududiy manzarasini aks ettirishda ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Masalan, qadimgi dunyo tarixiga oid umumiy kartalarda Misr, Mesopotamiya, Eron, Yunoniston va Rim kabi davlatlarning joylashuvi hamda ularning oʻzaro hududiy munosabatlari koʻrsatiladi. Oʻrta asrlar tarixiga oid kartalarda esa yirik davlatlar, siyosiy markazlar, savdo yoʻllari va madaniy

[25] Robinson A. H., Morrison J. L., Muehrcke P. C., Kimerling A. J., Guptill S. C. Elements of Cartography. — 6th ed. — New York: John Wiley & Sons, 1995. — 674 p.

hududlar tasvirlanadi. Bunday kartalar tarixiy voqealarning geografik sharoitini tushunishga yordam beradi.

Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda ham umumiy tarixiy kartalarning ahamiyati katta. Qadimgi Baqtriya, Sug‘d, Xorazm, Choch va Farg‘ona kabi tarixiy-geografik hududlarning joylashuvi umumiy kartalar orqali o‘rganiladi. Shuningdek, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi, Somoniylar, Qoraxoniylar, Xorazmshohlar va Temuriylar davlatlarining siyosiy-hududiy rivojlanishini aks ettiruvchi kartalar tarixiy jarayonlarni qiyosiy o‘rganishda muhim vosita hisoblanadi. Ushbu kartalar yordamida davlatlarning hududiy kengayishi, siyosiy markazlarining o‘zgarishi va qo‘shni hududlar bilan aloqalari haqida umumiy tasavvur hosil qilish mumkin.

Alohida tarixiy kartalar esa muayyan tarixiy voqea, jarayon, hodisa yoki masalani batafsil yoritishga mo‘ljallangan kartalardir. Bunday kartalarda umumiy tarixiy manzaradan ko‘ra aniq bir mavzuning hududiy xususiyatlariga asosiy e’tibor qaratiladi. Alohida tarixiy kartalar ayrim adabiyotlarda maxsus yoki mavzuli tarixiy kartalar sifatida ham tavsiflanadi. Ularning asosiy vazifasi tarixiy voqea va jarayonlarning geografik joylashuvi, rivojlanish bosqichlari, hududiy tarqalishi hamda o‘zaro bog‘liqligini chuqurroq ochib berishdan iborat. Alohida tarixiy kartalarning mazmuni tarixiy tadqiqotning maqsadi va yo‘nalishiga qarab belgilanadi. Masalan, muayyan jangning borishi, harbiy yurish yo‘nalishi, qadimgi sug‘orish tizimining shakllanishi, aholi migratsiyasi, savdo yo‘llarining rivojlanishi yoki tarixiy shaharlarning joylashuvi alohida kartalarda aks ettirilishi mumkin. Bunday kartalar tarixiy voqealarni batafsil tahlil qilish va ularning geografik omillar bilan bog‘liqligini aniqlash imkonini beradi.

Alohida tarixiy kartalar siyosiy-tarixiy, harbiy-tarixiy, iqtisodiy-tarixiy, etnografik-tarixiy, demografik-tarixiy va madaniy-tarixiy yo‘nalishlarda yaratilishi mumkin. Siyosiy-tarixiy kartalarda davlat chegaralarining muayyan davrdagi o‘zgarishi, ma’muriy-hududiy birliklarning tashkil etilishi va siyosiy markazlarning joylashuvi aks ettiriladi. Harbiy-tarixiy kartalarda janglar, harbiy yurishlar, qo‘shinlarning harakatlanish yo‘nalishlari va mudofaa inshootlari tasvirlanadi. Iqtisodiy-tarixiy kartalarda esa qadimgi dehqonchilik vohalari, sug‘orish tizimlari, savdo yo‘llari, hunarmandchilik markazlari va ishlab chiqarish hududlari ko‘rsatiladi. Harbiy-tarixiy kartalar alohida tarixiy kartalarning keng tarqalgan turlaridan biridir. Bunday kartalar muayyan jang yoki harbiy yurishning geografik sharoitini aniqlash, qo‘shinlarning harakatlanish yo‘nalishlarini ko‘rsatish va harbiy voqealarning borishini tahlil qilishga xizmat qiladi. Masalan, Aleksandr Makedonskiyning Markaziy Osiyoga yurishlari, arab qo‘shinlarining Movarounnahrga kirib kelishi yoki Amir Temurning harbiy yurishlariga oid maxsus kartalarda qo‘shinlar harakati, muhim janglar va strategik hududlar aks

ettirilishi mumkin. Bunday kartalar harbiy voqealarning sabab va oqibatlarini geografik omillar bilan bog‘liq holda o‘rganishga yordam beradi.

Iqtisodiy-tarixiy kartalar muayyan davrdagi xo‘jalik faoliyati va iqtisodiy munosabatlarning hududiy xususiyatlarini aks ettiradi. Ularda qadimgi dehqonchilik hududlari, sug‘orish tizimlari, konlar, hunarmandchilik markazlari, savdo yo‘llari va iqtisodiy aloqalar ko‘rsatiladi. Masalan, Buyuk ipak yo‘lining Markaziy Osiyo orqali o‘tgan tarmoqlari, qadimgi Xorazmning sug‘orish inshootlari yoki Farg‘ona vodiysidagi tarixiy dehqonchilik hududlarini aks ettiruvchi kartalar iqtisodiy-tarixiy kartalar jumlasiga kiradi.

Tarixiy kartografiyada qadimgi sug‘orish tizimlarini aks ettiruvchi alohida kartalar muhim ilmiy ahamiyatga ega. Chunki sug‘orish tarmoqlarining joylashuvi qadimgi aholi manzilgohlari, dehqonchilik hududlari va iqtisodiy markazlarning shakllanishi bilan bevosita bog‘liqdir. Masalan, Xorazm vohasining qadimgi sug‘orish tizimlarini o‘rganishda arxeologik tadqiqotlar, tarixiy-geografik ma’lumotlar va kartografik rekonstruksiya usullaridan foydalanilgan. Yahyo G‘ulomovning Xorazm sug‘orish tarixi bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari qadimgi irrigatsiya tizimlari va aholi joylashuvi o‘rtasidagi tarixiy bog‘liqlikni o‘rganishda muhim ilmiy asos hisoblanadi[26]. Etnografik-tarixiy kartalar xalqlar va etnik guruhlarning tarixiy joylashuvi, migratsiyasi hamda hududiy tarqalishini aks ettiradi. Bunday kartalar etnik jarayonlarning geografik xususiyatlarini aniqlash, qadimgi qabilalarning yashash hududlarini o‘rganish va turli davrlarda yuz bergan aholi harakatlarini tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, turkiy qabilalarning Markaziy Osiyoga tarqalishi, o‘g‘uzlar, qarluqlar, qipchoqlar va boshqa etnik guruhlarning tarixiy joylashuvi alohida etnografik-tarixiy kartalarda tasvirlanishi mumkin. Biroq etnik hududlarni xaritalashtirishda yozma manbalarning cheklanganligi, etnonimlarning o‘zgarishi va aholi tarkibining murakkabligi hisobga olinishi zarur.

Demografik-tarixiy kartalar aholining tarixiy joylashuvi, soni, zichligi, migratsiyasi va demografik tarkibidagi o‘zgarishlarni ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bunday kartalar tarixiy demografiya, urbanizatsiya va aholi geografiyasini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. Masalan, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o‘lkasidagi aholi manzilgohlari, shaharlarning rivojlanishi va aholining hududiy taqsimotiga oid ma’lumotlarni maxsus kartalarda aks ettirish mumkin. Bunda statistik hujjatlar, aholini ro‘yxatga olish materiallari va tarixiy geografik manbalardan foydalaniladi. Madaniy-tarixiy kartalarda ilm-fan, ta’lim, me’morchilik, diniy markazlar va madaniy aloqalarning hududiy tarqalishi aks ettiriladi. Bunday kartalar yordamida qadimgi madaniyat markazlari, ilmiy

[26] Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. — Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.

maktablar, madrasalar, kutubxonalar, me’moriy yodgorliklar va madaniy aloqalar yo‘nalishlarini o‘rganish mumkin. Masalan, IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda ilm-fan markazlarining shakllanishi, Samarqand va Buxoroning madaniy taraqqiyoti yoki Temuriylar davridagi ilmiy markazlarning joylashuvi alohida tarixiy kartalarda aks ettirilishi mumkin.

Umumiy va alohida tarixiy kartalar o‘rtasidagi asosiy farq ularning mazmuni va tadqiqot maqsadida namoyon bo‘ladi. Umumiy tarixiy kartalar muayyan davr yoki hududning tarixiy-geografik manzarasini keng qamrovda tasvirlasa, alohida tarixiy kartalar aniq bir voqea yoki jarayonni batafsil yoritishga xizmat qiladi. Umumiy kartalarda bir nechta tarixiy hodisa va obyektlar birgalikda ko‘rsatilishi mumkin, alohida kartalarda esa muayyan mavzuga oid ma’lumotlar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shu sababli umumiy tarixiy kartalar tarixiy jarayonlar haqida yaxlit tasavvur hosil qilishga, alohida tarixiy kartalar esa ularning muayyan jihatlarini chuqurroq tahlil qilishga yordam beradi.

Mazkur kartalar o‘rtasidagi farq ularning masshtabi va hududiy qamrovida ham namoyon bo‘lishi mumkin. Umumiy tarixiy kartalar ko‘pincha yirik geografik hududlarni qamrab olganligi sababli mayda masshtabda tuziladi. Alohida tarixiy kartalar esa muayyan hudud yoki voqeani batafsil tasvirlash uchun yirikroq masshtabda yaratilishi mumkin. Biroq bu qat’iy qoida emas, chunki umumiy va alohida tarixiy kartalarning masshtabi ularning maqsadi, mazmuni va tasvirlanayotgan hududning xususiyatlariga bog‘liqdir.

Tarixiy kartalarni yaratishda tarixiy manbalarning ishonchliligi va aniqligi muhim ahamiyatga ega. Umumiy tarixiy kartalar tuzishda turli davrlarga oid yozma manbalar, tarixiy atlaslar, arxeologik tadqiqotlar va geografik ma’lumotlar umumlashtiriladi. Alohida tarixiy kartalar yaratishda esa muayyan mavzuga oid manbalar batafsil o‘rganiladi. Masalan, qadimgi savdo yo‘llarini xaritalashtirishda tarixiy geografik tavsiflar, arxeologik topilmalar va qadimgi manzilgohlarning joylashuvi hisobga olinadi. Harbiy yurishlarni xaritalashtirishda esa tarixiy yilnomalar, harbiy tavsiflar, geografik sharoit va yo‘l tarmoqlariga oid ma’lumotlardan foydalaniladi. Tarixiy kartografiyada xronologik aniqlik ham muhim talab hisoblanadi. Chunki davlat chegaralari, aholi manzilgohlari, savdo yo‘llari va siyosiy markazlar turli tarixiy davrlarda o‘zgarib turgan. Shu sababli tarixiy kartalarda tasvirlanayotgan voqea yoki jarayonning davriy chegaralari aniq belgilanishi zarur. Bir necha asr davomida yuz bergan o‘zgarishlarni yagona xaritada tasvirlashda turli davrlarga oid ma’lumotlarni aralashtirib yubormaslik kerak. Zarur hollarda tarixiy jarayonlarning rivojlanish bosqichlarini ko‘rsatish uchun bir nechta ketma-ket kartalar yaratiladi.

Umumiy va alohida tarixiy kartalar tarixiy atlaslarning asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi. Tarixiy atlaslar muayyan hudud, davlat yoki tarixiy davrga

oid kartalar majmuasidan iborat bo‘lib, tarixiy jarayonlarni tizimli ravishda o‘rganishga xizmat qiladi. Atlaslarda umumiy tarixiy kartalar muayyan davrning siyosiy-hududiy manzarasini ko‘rsatadi, alohida tarixiy kartalar esa harbiy yurishlar, iqtisodiy munosabatlar, aholi migratsiyasi va madaniy jarayonlarni batafsil yoritadi. Ushbu kartalarning birgalikda qo‘llanilishi tarixiy ma’lumotlarni to‘liqroq va izchilroq o‘rganish imkonini yaratadi. Tarixiy kartalarning ta’lim jarayonidagi ahamiyati ham katta. Umumiy tarixiy kartalar yordamida talabalar muayyan tarixiy davrning siyosiy-geografik holati, davlatlarning joylashuvi va asosiy tarixiy voqealar haqida yaxlit tasavvur hosil qiladilar. Alohida tarixiy kartalar esa muayyan voqea yoki jarayonning hududiy xususiyatlarini batafsil o‘rganishga yordam beradi. Masalan, umumiy tarixiy karta orqali Amir Temur davlati hududini o‘rganish mumkin bo‘lsa, alohida tarixiy karta yordamida uning muayyan harbiy yurishi yoki savdo yo‘llarining joylashuvini tahlil qilish mumkin.

Zamonaviy tarixiy kartografiyada umumiy va alohida tarixiy kartalarni yaratishda raqamli texnologiyalar va geografik axborot tizimlaridan foydalanish imkoniyatlari kengaymoqda. Geografik axborot tizimlari yordamida turli davrlarga oid tarixiy ma’lumotlarni alohida qatlamlarda joylashtirish, ularni o‘zaro qiyoslash va hududiy o‘zgarishlarni tahlil qilish mumkin. Masalan, qadimgi davlat chegaralari, tarixiy shaharlar, sug‘orish tizimlari va savdo yo‘llari yagona raqamli xaritada turli qatlamlarda aks ettirilishi mumkin. Bu esa umumiy tarixiy manzara bilan alohida tarixiy jarayonlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, umumiy va alohida tarixiy kartalar tarixiy kartografiyaning muhim tarkibiy qismlari bo‘lib, tarixiy voqea va jarayonlarning geografik makonda aks etishini o‘rganishda katta ilmiy ahamiyatga ega. Umumiy tarixiy kartalar muayyan davr yoki hududning asosiy siyosiy, iqtisodiy va madaniy xususiyatlarini umumlashtirilgan holda tasvirlasa, alohida tarixiy kartalar aniq bir tarixiy voqea yoki jarayonni batafsil yoritadi. Ushbu kartalarning o‘zaro uyg‘unligi tarixiy jarayonlarni kompleks o‘rganish, tarixiy manbalardagi geografik ma’lumotlarni tahlil qilish va tarixiy-geografik rekonstruksiya ishlarini amalga oshirish imkonini beradi. Shu bois umumiy va alohida tarixiy kartalardan foydalanish tarixiy tadqiqotlar hamda ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi.

Muhokama uchun savollar:

1. Kartografiya fanining mazmuni, asosiy vazifalari va kartalarning mazmuniga ko‘ra tasniflanishi qanday ilmiy tamoyillarga asoslanadi?
2. Tarixiy kartografiyaning mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishi va rivojlanishiga qanday omillar ta’sir ko‘rsatgan?

3. Tarixiy-kartografik usullarning tarixiy voqea va jarayonlarni o‘rganishdagi ahamiyati nimalardan iborat?
4. Rossiya imperiyasi va sobiq SSSR davrida tarixiy kartografiyaning rivojlanishi qanday xususiyatlarga ega bo‘lgan va ular o‘rtasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?
5. Umumiy va alohida tarixiy kartalarning o‘ziga xos xususiyatlari, farqlari hamda tarixiy tadqiqotlarda qo‘llanilish imkoniyatlari qanday?

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Harley J. B., Woodward D. (eds.). The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean. — Chicago; London: University of Chicago Press, 1987. — 622 p.
2. Robinson A. H., Morrison J. L., Muehrcke P. C., Kimerling A. J., Guptill S. C. Elements of Cartography. — 6th ed. — New York: John Wiley & Sons, 1995. — 674 p.
3. Гулямов Я. Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. — Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957.
4. Атлас истории СССР. — Москва: Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР, 1960-yillar nashrlari.

GLOSSARIY

1. Kartografiya – geografik obyektlar, tabiiy va ijtimoiy hodisalarning hududiy joylashuvi, tarqalishi hamda o‘zaro bog‘liqligini xaritalar orqali tasvirlash va o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi fan.

2. Geografik karta – Yer yuzasi yoki uning muayyan qismini matematik asosda, belgilangan masshtab va shartli belgilar yordamida tekislikda umumlashtirib tasvirlovchi kartografik manba.

3. Tarixiy kartografiya – tarixiy voqea va jarayonlarning geografik joylashuvi, hududiy o‘zgarishlari hamda tarixiy xaritalarni yaratish va o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi ilmiy yo‘nalish.

4. Kartografik proyeksiya – Yerning egri yuzasini matematik qonuniyatlar asosida tekislikda tasvirlash usuli.

5. Karta masshtabi – xaritadagi masofa bilan Yer yuzasidagi unga mos haqiqiy masofa o‘rtasidagi nisbat.

6. Umumgeografik karta – hududning relyefi, suv tarmoqlari, aholi manzilgohlari, yo‘llari va boshqa asosiy geografik obyektlarini birgalikda aks ettiruvchi karta.

7. Mavzuli karta – muayyan tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy yoki tarixiy hodisaning hududiy tarqalishi va xususiyatlarini tasvirlovchi karta.
8. Umumiy tarixiy karta – muayyan tarixiy davr yoki hududning asosiy siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarini umumlashtirilgan holda aks ettiruvchi karta.
9. Alohida tarixiy karta – muayyan tarixiy voqea, hodisa yoki jarayonning hududiy xususiyatlarini batafsil tasvirlashga mo‘ljallangan maxsus karta.
10. Tarixiy atlas – muayyan hudud, davlat yoki tarixiy davrga oid, o‘zaro bog‘langan va tizimlashtirilgan tarixiy kartalar to‘plami.
11. Kartografik generalizatsiya – xaritaning masshtabi, maqsadi va mazmuniga muvofiq geografik obyektlarni tanlash, soddalashtirish hamda umumlashtirish jarayoni.
12. Tarixiy-kartografik usul – tarixiy voqea va jarayonlarning geografik joylashuvi hamda hududiy o‘zgarishlarini xaritalar asosida o‘rganish va tahlil qilish usuli.
13. Kartografik rekonstruksiya – tarixiy manbalar va geografik ma’lumotlar asosida o‘tmishdagi hududlar, chegaralar, aholi manzilgohlari va boshqa obyektlarning joylashuvini qayta tiklash usuli.
14. Tarixiy-geografik lokalizatsiya – yozma va arxeologik manbalarda qayd etilgan qadimgi geografik obyektlarning hozirgi joylashuvini aniqlash jarayoni.
15. Tarixiy toponimika – geografik nomlarning kelib chiqishi, tarixiy shakllanishi, o‘zgarishi va hududiy tarqalishini o‘rganuvchi ilmiy yo‘nalish.
16. Siyosiy-tarixiy karta – davlatlar, siyosiy markazlar, ma’muriy birliklar va tarixiy chegaralarning muayyan davrdagi joylashuvini aks ettiruvchi karta.
17. Harbiy-tarixiy karta – janglar, harbiy yurishlar, qo‘shinlar harakati va mudofaa inshootlarining tarixiy-geografik joylashuvini tasvirlovchi karta.
18. Iqtisodiy-tarixiy karta – tarixiy davrlardagi xo‘jalik tarmoqlari, savdo yo‘llari, sug‘orish tizimlari va iqtisodiy markazlarning hududiy joylashuvini aks ettiruvchi karta.
19. Rossiya imperiyasi kartografiyasi – Rossiya imperiyasi davrida davlat hududlarini geografik, topografik, harbiy va ma’muriy jihatdan xaritalashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy faoliyat.
20. Sovet tarixiy kartografiyasi – SSSR davrida tarixiy voqea va jarayonlarni xaritalashtirish, tarixiy atlaslar yaratish hamda tarixiy-geografik tadqiqotlarda kartografik usullardan foydalanishga asoslangan ilmiy yo‘nalish.

MAVZUNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST SAVOLLARI:

1. Kartografiya fani nimani o‘rganadi?
A) Faqat tarixiy voqealarning xronologiyasini B) Geografik obyektlar va hodisalarning hududiy joylashuvi hamda ularni xaritalarda tasvirlash usullarini C) Qadimgi yozma manbalarning til xususiyatlarini D) Faqat davlatlarning siyosiy tarixini
To‘g‘ri javob: B
2. Geografik kartalar mazmuniga ko‘ra qanday asosiy guruhlarga bo‘linadi?
A) Umumgeografik va mavzuli kartalar B) Yirik va mayda kartalar C) Qadimgi va zamonaviy kartalar D) Qog‘oz va elektron kartalar
To‘g‘ri javob: A
3. Tarixiy kartografiyaning asosiy tadqiqot predmeti nima?
A) Yerning ichki geologik tuzilishi B) Iqlim o‘zgarishlarining fizik qonuniyatlari C) Tarixiy voqea va jarayonlarning geografik joylashuvi hamda hududiy o‘zgarishlari D) Adabiy asarlarning badiiy xususiyatlari
To‘g‘ri javob: C
4. Tarixiy-kartografik rekonstruksiya usulining asosiy vazifasi nimadan iborat?
A) Zamonaviy geografik nomlarni o‘zgartirish B) Faqat yangi yo‘llarni xaritalashtirish C) Geografik xaritalarning ranglarini belgilash D) Tarixiy manbalar asosida o‘tmishdagi hududlar va geografik obyektlarning joylashuvini qayta tiklash
To‘g‘ri javob: D
5. Rossiya kartografiyasi tarixida 1745-yilda qanday muhim atlas nashr etilgan?
A) «Theatrum Orbis Terrarum» B) «Atlas Rossiyskoy» C) «Parergon» D) «Geografiya»
To‘g‘ri javob: B
6. Rossiya imperiyasi davrida Turkiston hududlarini xaritalashtirishning asosiy maqsadlaridan biri nima edi?
A) Hududlarni harbiy-strategik va ma’muriy jihatdan o‘rganish B) Faqat qadimgi qo‘lyozmalarni tarjima qilish C) Badiiy adabiyotlarni nashr etish D) Astronomik nazariyalarni ishlab chiqish
To‘g‘ri javob: A
7. Sobiq SSSR davrida tarixiy kartografiya rivojlanishining muhim xususiyati qaysi?
A) Tarixiy xaritalardan foydalanishning to‘xtatilishi B) Kartografik tadqiqotlarning faqat xususiy tashkilotlarda olib borilishi C) Tarixiy atlaslar yaratish va kartografik tadqiqotlarning ilmiy muassasalar faoliyati asosida rivojlanishi D) Geografik ma’lumotlarning ilmiy tadqiqotlardan chiqarilishi
To‘g‘ri javob: C

8. Umumiy tarixiy kartalarning asosiy vazifasi nimadan iborat?
A) Faqat bitta jangning borishini tasvirlash B) Muayyan tarixiy davr yoki hududning asosiy siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarini umumlashtirib koʻrsatish C) Faqat daryolarning chuqurligini aniqlash D) Zamonaviy ob-havo maʼlumotlarini aks ettirish
Toʻgʻri javob: B
9. Alohida tarixiy kartalar umumiy tarixiy kartalardan qaysi jihati bilan farqlanadi?
A) Ularda geografik obyektlar tasvirlanmaydi B) Ular faqat zamonaviy davr uchun yaratiladi C) Ular tarixiy manbalarga asoslanmaydi D) Muayyan tarixiy voqea yoki jarayonning hududiy xususiyatlarini batafsil yoritadi
Toʻgʻri javob: D
10. Qadimgi Xorazmning sugʻorish tizimlari va aholi manzilgohlarini tarixiy-geografik jihatdan oʻrganishga katta hissa qoʻshgan oʻzbek olimi kim?
A) Yahyo Gʻulomov B) Abu Ali ibn Sino C) Ahmad Donish D) Mahmud Koshgʻariy
Toʻgʻri javob: A